

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ: ΕΝΑΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Αντώνης Μεταξάς

Αν. Καθηγητής ΕΚΠΑ
Επισκ. Καθηγητής Παν.
Βερολίνου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ενωσιακή έννομη τάξη συνιστά υπερεθνικό κανονιστικό σύστημα στερούμενο μηχανισμού άμεσης κανονιστικής επιβολής και συμμόρφωσης στο εσωτερικό των εννόμων τάξεων των κρατών μελών. Σε αυτό το πλαίσιο, η διττή υπόσταση του εθνικού δικαστή και η υποχρέωσή του να δρα και ως ενωσιακός δικαστής σε στενή συνεργασία με το ΔΕΕ συνιστά προϋπόθεση *sine qua non* για τη λειτουργικότητα της ενωσιακής έννομης τάξης. Κορωνίδα του διαλόγου αυτού και της συνεργασίας μεταξύ εθνικών και ενωσιακών δικαστηρίων συνιστά ο μηχανισμός της προδικαστικής παραπομπής, ο οποίος, συν τοις άλλοις, αξιοποιείται εσχάτως και για τη διασφάλιση της δικαστικής ανεξαρτησίας στα κράτη μέλη της Ένωσης.

ABSTRACT

European Union Law is a supranational regulatory system devoid of a direct mechanism of regulatory enforcement and compliance with the legal orders of the Union's Member-States. In this context, the dual status of the national judge and his obligation to act also as an EU judge, in close cooperation with the CJEU, constitutes a *conditio sine qua non* for the functionality of the EU legal order. The culmination of this dialogue and of the cooperation between national and EU courts is the preliminary reference ruling procedure, which, amongst other things, is used lately also in the effort to secure the judicial independence of EU Member-States.

Η πραγματοποίηση της σημερινής εκδήλωσης¹ συνιστά για μένα ιδιαίτερη χαρά. Ταυτόχρονα συνιστά τρόπον τινά μια πρωτοβουλία εκπλήρωσης ενός, θεωρώ, ακαδημαϊκού καθήκοντος για όλους όσοι διακονούμε στο Πανεπιστήμιο την επιστήμη του ευρωπαϊκού δικαίου. Κατ' αυτήν την έννοια προσδοκούμε και θα επιδιώξουμε η σημερινή εκδήλωση να είναι απλώς η συμβολική εκκίνηση μιας εντατικής προσπάθειας συγκρότησης ενός πλαισίου συστηματικού διαλόγου μεταξύ του επιστημονικού μας κλάδου και του εθνικού δικαστή.

Το ευρωπαϊκό δίκαιο συνιστά ένα υπερεθνικό κανονιστικό σύστημα, στη δημιουργία, συγκρότηση και εξέλιξη του οποίου εκουσίως επέλεξαν να συμμετέχουν όλα τα κράτη μέλη της Ένωσης, συμπεριλαμβανομένης και της χώρας μας. Αυτό το υπερεθνικό δικαιοϊκό σύστημα έχει, ακριβώς ως εκ της υπερεθνικής του φύσης, εγγενώς την ανάγκη της ενεργητικής συμμετοχής και συνδρομής του εθνικού δικαστή στην κανονιστική του πραγμάτωση. Η Ένωση, καθότι δεν έχει στην παρούσα φάση τουλάχιστον, τα βασικά χαρακτηριστικά ενός εν στενή έννοια κράτους², κυρίως δε στερείται μηχανισμών άμεσης κανονιστικής επιβολής, επαφίεται για την υλοποίηση των νομικών της επιταγών στην ενεργητική συνδρομή των κρατικών λειτουργιών όλων των κρατών μελών, κατεξοχήν δε των οργάνων της εθνικής δικαστικής λειτουργίας³. Το ενωσιακό δικαιοϊκό σύστημα τελεί συνεπώς σε μια σχέση εγγενούς κανονιστικής εξάρτησης από τον εθνικό δικαστή⁴.

Κατ' αυτή την έννοια καθίσταται πρόδηλο ότι το ενωσιακό κανονιστικό σύστημα υποχρεούται να «συνομιλεί», να «διαλέγεται» και να επιδιώκει την ουσιαστική συνεργασία με τον εθνικό δικαστή⁵. Αντιστοίχως, ο εθνικός δικαστής εκ των πραγμάτων αποκτά μια διττή λειτουργική υπόσταση,

¹ Το παρόν συνιστά αποτύπωση της εισήγησης του γράφοντος στην επιστημονική εκδήλωση με τίτλο: «Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Ελληνική Δικαιοσύνη: Ένας αναγκαίος διάλογος», την οποία οργάνωσε στις 15.03.2023 το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών από κοινού με την Ένωση Επιστημόνων Ευρωπαϊκών Σπουδών (ΕΕΕΣ), την Ένωση Δικαστών και Εισαγγελέων (ΕΝΔΕ), την Ένωση Δικαστικών Λειτουργιών του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΕΔΛ-ΣΤΕ), την Ένωση Δικαστικών Λειτουργιών του Ελεγκτικού Συνεδρίου, την Ένωση Διοικητικών Δικαστών και το Πολιτικό Εφετείο Αθηνών.

² Για τη θεματική πρβλ. T. Lock, *Why the European Union is not a state? Some critical remarks*, *European Constitutional Law Review* 2009, σελ. 407· G.F. Mancini, *Europe: the case for statehood*, *European Law Journal* 1998· J. Weiler, *Europe: The case against the case for statehood*, *European Law Journal* 1998· Ζ.Μ. Φερού, *Το ζήτημα του ευρωπαϊκού κράτους*, 2006.

³ Κ. Μπόσκοβιτς, *Η Ευρωπαϊκή Ένωση υπό το πρίσμα του διεθνούς δικαίου: Ιδιότητα και βαθμός αυτονομίας του δικαίου της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, 2000· Κ. Ιωάννου, *Ο Έλληνας δικαστής ως εφαρμοστής του κοινοτικού δικαίου (1981-1985)*, ΕΕΕυρΔ 1985· Κ. Κακούρης, *Η σχέση της κοινοτικής νομικής τάξης με τις νομικές τάξεις των κρατών μελών*, ΕΕΕυρΔ 1986· Β. Κονδύλης, *Forms of cooperation and dialogue between national and European judges*, 2013· Χ. Ράμμος, *Η Ευρώπη ως κοινότητα δικαίου*, Ομιλία στις 27.11.2019 κατά την παρουσίαση του συλλογικού τόμου υπό την επιμέλεια Α. Μεταξά, *Η κρίση του Κράτους Δικαίου στην ΕΕ*, 2019· Ξ. Γιαταγάνας, *Το πλέγμα των προσφυγών στην ενωσιακή δικαιοσύνη: Συνέργεια ενωσιακών και εθνικών δικαστηρίων στο δρόμο για τη διαμόρφωση ενιαίου δικαστικού, δικονομικού και διοικητικού ευρωπαϊκού χώρου*, ΕφημΔΔ 2009.

⁴ Α. Μεταξάς, «Η Ενωσιακή Έννομη Τάξη ως Δυναμικό Σύστημα Δικαίου», σε: Α. Γκόφας/Γ. Ευαγγελλόπουλος/Μ. Κοππά (επιμ.), *Ένας Αιώνας Διεθνών Σχέσεων 1919-2019*, 2020.

⁵ Σύμφωνα με τη σχετική διατύπωση του προέδρου του γαλλικού Conseil d'État στην υπόθεση *Ministre de l'Interieur v Cohn-Bendit*: «στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν πρέπει να υπάρχει κυβέρνηση των δικαστών ή πόλεμος των δικαστών, αλλά αντιθέτως πρέπει να υπάρχει διάλογος των δικαστών», Η. Burkhard/Μ. Severine (eds.), *Le dialogue des juges mélanges en l' honneur du president Bruno Genevois*, 2009. Βλ. επίσης Ε. Πρεβεδούρου, *Η σχέση εθνικού Συντάγματος και ευρωπαϊκού δικαίου υπό το πρίσμα του διαλόγου των δικαστών – Πρακτική απάντηση σε ένα δογματικό ζήτημα*, ΕΔΚΑ 2010· J. Weiler, *A quiet revolution: The European Court of Justice and its interlocutors*, *Comparative*

δρώντας ταυτοχρόνως στο πλαίσιο της δικαιοδοτικής του λειτουργίας ως εθνικός αλλά και ως ενωσιακός δικαστής. Τούτο δεν συνιστά κενό σχήμα επιτηδευμένου λόγου ούτε μια αβρότητα στην οποία ο εθνικός δικαστής προαιρετικώς υπόκειται, αλλά μια υποχρεωτική συνδυαστική αυτοπρόσληψη, στην οποία ο εθνικός δικαστής οφείλει να υπάγεται αναγνωρίζοντάς την και κινούμενος εντός του πλαισίου της καταστατικής σύνταξης εκάστου κράτους μέλους στο ενωσιακό εγχείρημα.

Ο συστηματικός διάλογος και η ορθή εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου είναι σημαντική και για την ενωσιακή έννομη τάξη ως σύστημα δικαίου αλλά και για τον εθνικό δικαστή στην καθημερινή δικαιοδοτική του λειτουργία. Η ποσοτική και ποιοτική κανονιστική διείδουση του ενωσιακού δικαίου στην καθημερινή δικαιοδοτική ύλη είναι άκρως διευρυμένη και βαίνει μάλιστα συνεχώς αυξανόμενη. Σε πλείονες περιπτώσεις, που άγονται προς δικαιοδοτική αποτίμηση από τον εθνικό δικαστή, το κατ' ουσίαν εφαρμοστέο δίκαιο είναι το ενωσιακό δίκαιο. Είτε άμεσα, με την έννοια ότι ο απευθείας εφαρμοζόμενος κανόνας δικαίου είναι κανόνας δικαίου της ενωσιακής έννομης τάξης, είτε εμμέσως, όταν εφαρμόζεται μεν τυπικά κανόνας δικαίου περιβεβλημένος όμως τον εξωτερικό μανδύα ενός εθνικού νομοθετήματος ή μιας εθνικής κανονιστικής πράξης. Στην τελευταία περίπτωση, κατ' ουσίαν ο εφαρμοστέος κανόνας δικαίου συνιστά, ανάγεται ή απλώς επαναλαμβάνει (λ.χ. διατάξεις τυπικού νόμου που επαναλαμβάνουν το περιεχόμενο ρυθμίσεων ενός ενωσιακού Κανονισμού) κανονιστικές προβλέψεις του ενωσιακού δικαίου (λ.χ. στις περιπτώσεις ενσωμάτωσης μιας ενωσιακής οδηγίας δια ενός εθνικού τυπικού νόμου ή κανονιστικής πράξης).

Από την άλλη πλευρά, το ενωσιακό δίκαιο ως δικαιοϊκό πλέγμα και η κανονιστική του εμβέλεια εντός των κρατών μελών επαφίεται σε σημαντικότερο βαθμό στον εθνικό δικαστή και τα δικαιοδοτικά του αντανακλαστικά. Θα διερωτάτο κανείς –ίσως κάπως προκλητικά: Και γιατί τελικά μας είναι τόσο σημαντικό αυτό το γεγονός, δηλαδή η εκδίπλωση της κανονιστικής εμβέλειας του ενωσιακού δικαίου εντός της εθνικής έννομης τάξης. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δομείται σε δύο κατά βάση άξονες: Ο ένας είναι συστημικός, ο δεύτερος τελεί σε άμεση συσχέτιση με το ίδιο το κράτος δικαίου.

Συγκεκριμένα, η συστημική διάσταση ανάγεται στην αναγκαιότητα και την υποχρεωτικότητα της παροχής της αναγκαίας συνδρομής για την ίδια την ύπαρξη της ενωσιακής έννομης τάξης και συνεπώς της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο μέτρο που αυτό συνιστά θεμελιακή εκούσια καταστατική επιλογή κάθε κράτους μέλους. Η δεύτερη, εξίσου αν όχι περισσότερο κομβική λειτουργικότητα, ανάγεται στο ίδιο το διττό έννομο status του ενωσιακού πολίτη. Του πολίτη δηλαδή, του οποίου τα δικαιώματα και οι έννομες υποχρεώσεις δεν συγκροτούνται μόνο στη βάση διατάξεων του εθνικού αλλά και του υπερεθνικού ενωσιακού δικαίου. Αυτός ο δεύτερος πυλώνας του έννομου status του ενωσιακού πολίτη στηρίζεται και εξαρτάται άμεσα από την εγρήγορση και δικαιοδοτική βούληση του εθνικού δικαστή για την πρόσδοση κανονιστικής εμβέλειας σε πληθώρα διατάξεων του ενωσιακού δικαίου. Αν την πρόσδοση αυτής της κανονιστικής εμβέλειας ο εθνικός δικαστής την αρνηθεί, την παραμελήσει ή απλώς την προσπεράσει, πόσω μάλλον αν θετικά την

Political Studies 1994· B. Larsen, *The constitutional dialogue in Europe: a political dialogue*, European Journal of Current Legal Issues 2015· M. Claes/M. de Visser/P. Popelier/C. de Heyning, *Constitutional conversations in Europe: actors, topics and procedures*, 2012.

παραβιάσει, τότε συστέλλεται ή και κατά περίπτωση αναιρείται συλλήβδην αυτή η δεύτερη κομβική τροφοδοτούσα πηγή του μικτού status του ενωσιακού πολίτη⁶.

Η εφαρμογή, όμως, των ενωσιακών κανόνων δικαίου, για να έχει το βασικό και απαραίτητο για κάθε έννομη τάξη χαρακτηριστικό της αποτελεσματικής, ενιαίας και συνεκτικής εφαρμογής, επαφίεται με τη σειρά της στον κομβικής σημασίας για την ίδια την ύπαρξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και όχι μόνο της έννομής της τάξης μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής⁷. Κάθε φορά που στο πλαίσιο συγκεκριμένης υποθέσεως αναφύεται εν δυνάμει εριζόμενο ζήτημα ερμηνείας ενωσιακού κανόνα δικαίου, κρίσιμου για τη δικαιοδοτική αποτίμηση εκάστης υπόθεσης ή ζήτημα αποτίμησης του κύρους μιας πράξεως ενός ενωσιακού οργάνου, τότε ο εθνικός δικαστής, ενώπιον του οποίου έχει αχθεί η συγκεκριμένη υπόθεση, κατά περίπτωση δύναται ή και οφείλει –αν η απόφαση που θα εκδώσει δεν υπόκειται στη δυνατότητα άσκησης ένδικων μέσων κατά το εθνικό δικονομικό σύστημα– να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα.

Η υποβολή προδικαστικού ερωτήματος είναι υποχρεωτική όταν πληρούνται οι σχετικές προϋποθέσεις που έχει θέσει το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁸, οι οποίες συμπυκνώνονται κατά κύριο λόγο στην αρχή του λεγόμενου *acte clair*⁹. Τι μας λέει με απλά λόγια αυτή η αρχή; Για να χωρεί παραδεκτή υποβολή προδικαστικού ερωτήματος, ο εφαρμοστέος κανόνας του ενωσιακού δικαίου πρέπει να είναι κατά αντικειμενική κρίση αμφίσημος όσον αφορά την οφειλόμενη να υιοθετηθεί ερμηνευτική του προσέγγιση. Και δεύτερον –κριτήριο σωρευτικά εφαρμοζόμενο με το πρώτο–, προδικαστικό ερώτημα υποβάλλεται κατά κανόνα όταν δεν υφίσταται επί του συγκεκριμένου θέματος παγιωμένη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επί της τελευταίας αυτής επισήμανσης είναι εν τούτοις απαραίτητη η αποσαφήνιση ότι εν αμφιβολία ο εθνικός δικαστής πρέπει πάντα να επιλέγει την οδό της προδικαστικής παραπομπής, καθότι και επί παγιωμένης νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το Δικαστήριο έχει ενίοτε αξιοποιήσει τη δυνατότητα της προδικαστικής παραπομπής για να εξελίξει ή και να μεταβάλλει κατά περίπτωση τη σχετική του νομολογία.

Ποια είναι όμως η υποκείμενη ratio και γιατί άραγε έχει θεσπιστεί αυτός ο μηχανισμός της

⁶ Για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών ΕΕ μέσω του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής βλ. αναλυτικά Γ. Σαφούρης, *Η προδικαστική παραπομπή στο ΔΕΕ ως μέσο προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων*, 2021.

⁷ Πρβλ. Ν. Περράκη/Α. Κουτσοφλανιώτη, *Οι προδικαστικές παραπομπές των ελληνικών δικαστηρίων στο ΔΕΚ*, 2004· Ε. Σαχπεκίδου, *Προδικαστική παραπομπή: Η διαδικασία ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου μέχρι το σημείο της υποβολής του προδικαστικού ερωτήματος*, ΕΕΕυρΔ 1995· D. Anderson/M. Demetriou, *References to the European Court*, 2002· M. Broberg, *Preliminary references to the European Court of Justice*, 2014· K. Lenearts, “Form and substance of the preliminary rulings procedure”, στο: D. Curtin/T. Heukels (eds.), *Essays in honor of H. G. Schermers*, Vol. II, 1994, σελ. 355.

⁸ Απόφαση του Δικαστηρίου της 6ης Οκτωβρίου 1982, C-283/81, *CILFIT κατά Ministero della Sanità*, EU:C:1982:335, σκ. 6 επ.

⁹ Β. Σκουρής, *Ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου από τον εθνικό δικαστή: Η θεωρία της σαφούς πράξεως*, ΕΕΕυρΔ 1996· M. Broberg/N. Fenger, *Finding light in the darkness: on the actual application of the acte claire doctrine*, Yearbook of European Law 2011· M. Broberg, *Acte claire revisited: Adapting the act clair criteria to the demands of the times*, Common Market Law Review 2008· A. Kornezov, *The new format of the acte clair doctrine and its consequences*, Common Market Law Review 2016· M. Lagrange, *The theory of the acte clair: a bone of contention or a source of unity?*, Common Market Law Review 1971.

προδικαστικής παραπομπής στο άρθρο 267 ΣΛΕΕ; Ο εν λόγω θεσμός της προδικαστικής παραπομπής έχει προβλεφθεί συν τοις άλλοις, ούτως ώστε να αποφευχθεί το ενδεχόμενο, διαφορές στη νομική κουλτούρα, στις νομικές παραδόσεις αλλά και τα δικονομικά συστήματα των κρατών μελών να αναιρέσουν την ενιαία και αποτελεσματική εφαρμογή του ενωσιακού κανόνα δικαίου σε όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο θεσμός της προδικαστικής παραπομπής συνεπώς διασφαλίζει την υπέρβαση της τυχαιότητας στην απονομή της δικαιοσύνης σε όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και την ισότητα μεταξύ των ενωσιακών πολιτών ανεξαρτήτως του κράτους μέλους εντός του οποίου διαβιούν ή από το οποίο κατάγονται. Τούτο διότι κατατείνει στο να αποσοβηθεί η πιθανότητα, ο ενωσιακός πολίτης να τυγχάνει ή όχι ενός ενωσιακού δικαιώματος με αποκλίνον κανονιστικό βάθος και αποκλίνουσα έκταση ανάλογα με το κράτος μέλος εντός του οποίου το επικαλείται.

Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο πλαίσιο του άρθρου 267 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης διασφαλίζει συνεπώς το ενιαίο της ερμηνείας και το αποτελεσματικό της εφαρμογής του ενωσιακού κανόνα δικαίου, διαφυλάσσοντας παράλληλα τη δυνατότητα του Δικαστηρίου να ενοποιεί και εξελίσσει συνεκτικά συνολικά την ενωσιακή έννομη τάξη¹⁰. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο όταν ο εθνικός δικαστής αντιληφθεί ότι υπόκειται κατά τούτο σε μια διττή υποχρέωση: Πρώτον, υποχρέωση συμμόρφωσης με το καθήκον υποβολής προδικαστικού ερωτήματος και, δεύτερον, υποχρέωση επακριβούς εφαρμογής, όσον αφορά στα ζητήματα της ερμηνείας του επίδικου εφαρμοστέου ενωσιακού κανόνα δικαίου, της ερμηνευτικής προσέγγισης που υιοθέτησε το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε επίσης ένα σημαντικό ιστορικό στοιχείο, το οποίο καταδεικνύει την προβεβλημένη σημασία του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής για τη δόμηση, εμπέδωση και εξέλιξη της ενωσιακής έννομης τάξης: Ουσιαστικά όλοι οι δομικοί δογματικοί άξονες του ενωσιακού δικαίου έχουν συγκροτηθεί από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλαίσιο αποφάσεων που το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου εξέδωσε κατόπιν προδικαστικών ερωτημάτων που του ετέθησαν από εθνικά δικαστήρια. Χαρακτηριστικά εδώ είναι τα παραδείγματα της αρχής της υπεροχής, της αρχής του αμέσου αποτελέσματος, αλλά και η κομβική αρχή της ευθύνης των κρατών μελών επί παραβιάσεων του ενωσιακού δικαίου από κρατικά όργανα¹¹.

Μέχρι στιγμής από όλες τις επίσημες ιστορικές στατιστικές, αλλά και από τις πλέον πρόσφατες, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η χώρα μας βρίσκεται στις τελευταίες θέσεις πανευρωπαϊκά σε σχέση με τον αριθμό των υποβαλλόμενων προδικαστικών ερωτημάτων στο ΔΕΕ¹². Τα ελληνικά

¹⁰ K. Lenearts, "Form and substance of the preliminary rulings procedure", ό.π.: K. Lenearts/G. Fons, *The rule of law and the coherence of the judicial system of the European Union*, Common Market Law Review 2007.

¹¹ Α. Μεταξάς, *Η Ποιοτική Ιδιαιτερότητα της Ενωσιακής Έννομης Τάξης - Αλληλένθηση, Κρίση, Εξαίρεση*, 2020· Α. Μεταξάς, *Η ενωσιακή έννομη τάξη ως ποιοτικά ιδιαίτερο Σύστημα Δικαίου*, Ευρωπαϊκό Δίκαιο 3/2020. Βλ. και P. Craig/G. de Búrca, *EU law: text, cases, and materials*, 7th ed., 2020.

¹² Βλ. ενδεικτικά για το έτος αναφοράς 2022 στο [link](#), σελ. 4. Πρβλ. Ν. Περράκη/Α. Κουτσοφλανιώτη, *Οι προδικαστικές παραπομπές των ελληνικών δικαστηρίων*, ό.π.: Α. Σαμώνη-Ράντου, *Ελλάδα και ΔΕΚ: Η πρώτη εικοσαετία*, 2002· Idem, *Η εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου στην Ελλάδα: Αποτίμηση*, ΝοΒ 55 (1), σελ. 238- 248· Α. Σαμώνη-Ράντου/Γ. Μαύρος, *Ελλάδα και ΔΕΚ: Μία εξελικτική διαδικασία - Συλλογή νομολογίας II 2001- 2007, 2008*· Α. Σαμώνη-Ράντου, «Η Ελλάδα ενώπιον του ΔΕΕ», στο Λ. Παπαδοπούλου/Ε. Πρεβεδούρου/Κ. Γώγος (επιμ.), *Το ΔΕΕ -Τμητικός Τόμος*

δικαστήρια υποβάλλουν πολύ λιγότερα προδικαστικά ερωτήματα από τα δικαστήρια άλλων κρατών μελών, ακόμα και αν ληφθεί υπόψη ο πληθυσμός της κάθε χώρας. Η επεξήγηση αυτού του πολυπαραγοντικού φαινομένου είναι συνδυαστική και οφείλει να αποτιμηθεί σοβαρά από τους Δικαστές μας, από την επιστημονική κοινότητα του ευρωπαϊκού δικαίου, αλλά και από το δικηγορικό σώμα, καθότι και οι τρεις προαναφερθέντες θεσμικοί χώροι σχετίζονται με τις παραμέτρους διαμόρφωσης του προβλήματος.

Ποιες είναι, όμως, οι αρνητικές νομικές συνέπειες της μη υποβολής, κατά παράβαση του ενωσιακού δικαίου και της νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενός προδικαστικού ερωτήματος από τον εθνικό δικαστή; Οι νομικές συνέπειες είναι αρκετές και σημαντικές. Θα αναφερθώ επιγραμματικά και ενδεικτικά μόνο σε τρεις.

Κατ' αρχάς, σύμφωνα με πάγια νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης η μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος δύναται να οδηγήσει στη στοιχειοθέτηση αστικής ευθύνης του Δημοσίου, δηλαδή αστικής ευθύνης του αντίστοιχου κράτους μέλους έναντι του ζημιωθέντος διαδίκου λόγω παράβασης του ενωσιακού δικαίου, σύμφωνα με τη θεμελιακή απόφαση *Köbler* του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹³, η οποία ενισχύθηκε και εξειδικεύθηκε και σε μεταγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου¹⁴. Επίσης, η μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος δύναται να οδηγήσει σε παραπομπή του αντίστοιχου κράτους μέλους ενώπιον του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης λόγω παραβίασης του ενωσιακού δικαίου. Σημαντική, τέλος, νομική συνέπεια, η οποία μπορεί να είναι απόρροια της παράνομης παράλειψης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, είναι αυτή της καταδίκης της χώρας από το ΕΔΔΑ. Δυστυχώς, αυτή η τελευταία διάσταση κατέστη άκρως επίκαιρη εκ νέου με την απόφαση του Δικαστηρίου του Στρασβούργου στην υπόθεση *Γεωργίου*¹⁵. Στην εν λόγω υπόθεση το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι η Ελλάδα, με την απόφαση του Αρείου Πάγου να απορρίψει την αίτηση του κυρίου Γεωργίου για αναίρεση της καταδικαστικής απόφασης του Εφετείου και κυρίως με την μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο της Ένωσης ως προς το νόημα της κρίσιμης διάταξης του κανονισμού που διέπει την Eurostat και τις εθνικές στατιστικές αρχές, παραβίασε το άρθρο 6 παράγραφος 1 της ΕΣΔΑ, δηλαδή το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη. Το ΕΔΔΑ εν προκειμένω επανέλαβε την πάγια νομολογία του, σύμφωνα με την οποία η παράλειψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος κατά παράβαση του 267 ΣΛΕΕ και, ιδίως, η ανατιολόγητη απόρριψη σχετικού αιτήματος διαδίκου συνιστά παραβίαση του άρθρου 6 παράγραφος 1 της ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου περιέλαβε, μάλιστα, στην απόφασή του ειδικό κεφάλαιο για τον τρόπο με τον οποίο η Ελλάδα οφείλει, κατά το άρθρο 46 της ΕΣΔΑ, να συμμορφωθεί προς την απόφαση του ΕΔΔΑ: Δια της επανάληψης της διαδικασίας ενώπιον του

Βασιλείου Σκουρή, 2016, σελ. 295-305.

¹³ Απόφαση του Δικαστηρίου της 30ής Σεπτεμβρίου 2003, C-224/01, *Köbler*, EU:C:2003:513· K.M. Scherr, *The principle of state liability for judicial breaches: The case Gerhard Kobler v Austria under European Community Law and from a comparative law perspective*, EUI PHD dissertation, 2008· Z. Varga, *The effectiveness of the Kobler liability in national courts*, 2022.

¹⁴ Βλ. και Α. Μεταξά/Θ. Γαλάνη, «Αστική ευθύνη του Δημοσίου για παραβιάσεις του ενωσιακού Δικαίου», στο: Χ. Χρυσανθάκης (επιμ.), *Διοικητικό Πρωτοδικείο, Εφαρμογές Διοικητικού Ουσιαστικού και Δικονομικού Δικαίου*, 2η έκδ., 2018, σελ. 197-214. Βλ. και αποφάσεις *Traghetti del Mediterraneo*, *Ferreira da Silva e Brito*, *Tomasova*.

¹⁵ Απόφαση ΕΔΔΑ της 14^{ης} Μαρτίου 2023, *Γεωργίου κατά Ελλάδος*, CE:ECHR:2023:0314JUD005737818.

Αρείου Πάγου, ο οποίος οφείλει να απευθύνει το κρίσιμο προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ.

Δεν στοχεύουμε, όμως, εδώ στην ανάδειξη της ανάγκης συμμόρφωσης με το ενωσιακό δίκαιο επ' απειλή ποινών και αρνητικών έννομων συνεπειών. Προσδοκούμε, αντιθέτως, τη σταδιακή εμπέδωση μιας άλλης κουλτούρας προσέγγισης του συγκεκριμένου θέματος, μιας άλλης ψυχικής και νοητικής στάσης του εθνικού δικαστή, η οποία στη συνέχεια σταδιακά θα αποτυπωθεί και στην καθημερινή δικαιοδοτική πρακτική. Ως προσπάθησα να αναδείξω, το ενωσιακό δίκαιο επαφίεται για την ουσιαστική και αποτελεσματική εφαρμογή του στον εθνικό δικαστή και την εγρήγορσή του, επιδιώκει δε την εποικοδομητική συνεργασία και την ένθεσή του σε μια διαφορετική, ως προανέφερα, συνολική προσέγγιση της Ευρώπης και του δικαίου της από τα εθνικά δικαστήρια. Η εμπέδωση μιας τέτοιας κουλτούρας μπορεί να καταστεί και εν τοις πράγμασι αναγκαία, καθότι, όπως λέει και ο θυμόσοφος λαός, οι καιροί έχουν γυρίσματα, και ο εθνικός δικαστής μπορεί να περιέλθει στην ανάγκη να επικαλεσθεί το δικαιοκρατικό κεκτημένο του ενωσιακού δικαίου ακόμη και για λόγους αυτοπροστασίας του θεσμικού του ρόλου και της ανεξαρτησίας του από εσωτερικές επιβουλές. Χαρακτηριστικό είναι εδώ το παράδειγμα της εντατικότητας αξιοποίησης του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής το τελευταίο διάστημα από Πολωνούς και Ούγγρους δικαστές ως ανάχωμα στις δικαιοκρατικές αυθαιρεσίες των αντίστοιχων καθεστώτων στην Πολωνία και την Ουγγαρία, τα οποία επιβουλεύονται καθημερινά την ανεξαρτησία του. Πράγματι, μέχρι την 1η Μαρτίου 2023, έχουν υποβληθεί περισσότερα από 50 προδικαστικά αιτήματα σχετικά με την ενδεχόμενη ασυμβατότητα εθνικών μέτρων με την αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας¹⁶. Εξίσου πρόσφατο χαρακτηριστικό παράδειγμα αναδεικνύουν αυτή την αναγκαιότητα αποτελεί και η υποβολή αιτήσεως προδικαστικού ερωτήματος από δευτεροβάθμιο δικαστήριο της Ρουμανίας (Curtea de Apel Pitești), δια του οποίου ζητείται διευκρίνιση επί των περιορισμών που επιβάλλονται σε επαγγελματικές ενώσεις δικαστών για την άσκηση ορισμένων δικαστικών προσφυγών οι οποίες στοχεύουν στην προώθηση και προστασία της δικαστικής ανεξαρτησίας και του κράτους δικαίου¹⁷.

Ας μου επιτραπεί, τέλος, μια καταληκτική επισήμανση. Η προσέγγιση μιας εξοικείωσης με το ενωσιακό δίκαιο, για να είναι αποτελεσματική, οφείλει, ως έχω αναφέρει και αλλού¹⁸, να είναι σύστοιχη με ένα αίσθημα κοινότητας και ταυτοτικής σύζευξης¹⁹. Ας αναγνώσουμε, και με αυτό θέλω να κλείσω, την κομβική διάταξη του άρθρου 2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, στην οποία παρατίθεται ο Καταστατικός Αξιακός Χάρτης της Ένωσης και συνολικά του ευρωπαϊ-

¹⁶ Βλ. *Η Δικαιοδοσία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα Εθνικά Δικαστικά Μέτρα*, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Απρίλιος 2023.

¹⁷ Βλ. Υπόθεση C-53/23, *Asociația «Forumul Judecătorilor din România»*, 2023/C 189/13.

¹⁸ Α. Μεταξάς, *Η Ποιοτική Ιδιαιτερότητα της Ενωσιακής Ένωσης Τάξης*, ό.π.

¹⁹ Μ. Bonelli, *From a Community of law to a Union of values: Hungary, Poland and European Constitutionalism*, *European Constitutional Law Review* 2017· Ο. Oshri/T. Sheaffer/S. Shenhav, *A Community of values: democratic identity formation in the EU*, *European Union Politics* 2016· Ο. Pollicino/M. Fichera, *The dialectics between constitutional identity and common constitutional traditions. Which language for cooperative constitutionalism in Europe?*, *German Law Journal* 2019· Γ. Γεράσιμος, *Η σχέση της εθνικής και της ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας στην ευρωπαϊκή ένωση τάξη*, 2022, σελ. 298 επ.

κού συνταγματικού φιλελεύθερου προτύπου²⁰:

«Η Ένωση βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των προσώπων που ανήκουν σε μειονότητες. Οι αξίες αυτές είναι κοινές στα κράτη μέλη εντός κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από τον πλουραλισμό, την απαγόρευση των διακρίσεων, την ανοχή, τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών».

Η ίδια η ανάγνωση αυτής της καταστατικής τοποθέτησης πείθει, πιστεύω, για το γεγονός ότι η σύνταξή μας με την ανάγκη πλήρους και αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου στην εθνική μας έννομη τάξη συνιστά, πρώτα από όλα, μια αξιακή τοποθέτηση και εμπεριέχει μια αντίστοιχη σημειολογία. Συνιστά συνεπώς, ας μου επιτραπεί να πω, κάτι πολύ περισσότερο από ένα απλό ζήτημα νομικής υποχρέωσης: Είναι θέμα σύμπλευσης με ένα κοινό αξιακό ταυτοτικό στίγμα, στου οποίου την κανονιστική μετουσίωση όλοι, θεωρώ, οφείλουμε να συνδράμουμε. □

---

²⁰ A.T. Williams, *Taking values seriously: towards a philosophy of European law*, Oxford Journal of Legal Studies 2009· S. Weatherill, *Law and values in the EU*, 2016· T.V. Olsen, *Why and how should the EU defend its values?*, Res Publica 2023.